

Les cabanes de volta de les Garrigues durant la Guerra Civil i el primer franquisme: refugiats, emboscats i empobrits (1936-1945)

Marc Macià Farré

Universitat de Lleida
marcmaciafarre@historia.udl.cat

RESUM

Les cabanes de volta de les Garrigues adquiriren un ús inesperat durant la Guerra Civil Espanyola: esdevingueren refugis i espais d'una sociabilitat de supervivència. Així, després dels primers bombardeigs l'abril de 1938, els pobles s'anaren buidant de gent que es refugiava a les cabanes del terme a la recerca d'un espai que els permetés passar desapercebuts fins que s'acabés el conflicte. La comunicació vol donar compte d'aquests usos posant èmfasi en el testimoni de les persones que s'hi van refugiar i la vida quotidiana que es va desenvolupar en aquestes construccions de pedra seca fins al final de la guerra. Malgrat la intensitat dels bombardeigs a la comarca (més de 80 entre l'abril de 1938 i el gener de 1939), la integració en el paisatge de les cabanes les feia invisibles per a l'aviació. A més, estarien allunyades dels centres urbans i dels espais de valor logístic com a objectiu de guerra per la seva dispersió en els termes. Tot plegat permet evidenciar la importància d'aquestes construccions com a espais susceptibles d'estudi en relació amb el patrimoni històric de la Guerra Civil.

Paraules clau: *cabanes de volta, Garrigues, les Borges Blanques, Guerra Civil Espanyola, bombardeigs, 1938*

RESUMEN

Las cabañas abovedadas de las Garrigues adquieren un uso inesperado durante la Guerra Civil Española: fueron refugios y espacios de una sociabilidad de supervivencia. Después de los primeros bombardeos de abril de 1938, los pueblos se vaciaron de gente, que se refugiaba en cabañas del término buscando un espacio que les permitiera pasar desapercibidos hasta que el conflicto llegara a su fin. La comunicación quiere dar cuenta de estos usos poniendo énfasis en el testimonio de las personas que se refugiaron y la vida cotidiana que se desarrolló en estas construcciones de piedra seca hasta finalizar la guerra. A pesar de la intensidad de los bombardeos en la comarca (más de 80 entre abril de 1938 y enero de 1939), la integración en el paisaje de las cabañas las hacía invisibles para la aviación, con el añadido de estar lejos de los centros urbanos y de los espacios de valor logístico como objetivo de guerra por su dispersión en el territorio. Todo en su conjunto permite evidenciar la importancia de estas construcciones como espacios susceptibles de estudio en relación con el patrimonio histórico de la Guerra Civil.

Palabras clave: *cabañas abovedadas, Garrigues, Borges Blanques, Guerra Civil Española, bombardeos, 1938*

ABSTRACT

The stone cabins of les Garrigues acquired an unexpected use during the Spanish Civil War: they became shelters and spaces for survival. After the first bombings in April 1938, villages emptied of people who sought refuge in the

cabins in the area where they could hide until the end of the war. The purpose of this paper is to give an account of these uses by emphasizing the testimony of the people who took refuge in these dry stone structures and their daily lives there. In spite of the severity of the bombing in the region (over 80 between April 1938 and January 1939), the stone cabins were so well integrated into the landscape that they were invisible from the air, they also tended to be situated at a distance from towns or places of logistical importance. These factors clearly demonstrate the importance of these structures within the context of the historical heritage of the Spanish Civil War.

Key words: *stone cabins, Garrigues, Borges Blanques, spanish civil war, bombing, 1938*

Les cabanes de volta com a llocs de memòria

Explica Assumpta Montellà (Montellà, 2011: 129-130) que:

“Si hi ha un denominador comú que lliga la història de la guerra civil amb el paisatge garriguenc, aquest és les cabanes del territori, que com un fil conductor va enllaçant records: ‘...ens amagàrem a les cabanes quan entraren els nacionals’... ‘miràvem pel forat de la porta de la cabana els moros de Franco’... ‘a les cabanes estàvem més segurs’...”

Aquesta estreta relació entre les cabanes de volta i la supervivència durant la Guerra Civil no és, en cap cas, una anècdota del llibre de Montellà sinó que es tracta d’una constant per a qualsevol investigador que es proposi recollir algunes dades sobre memòria històrica a la comarca de les Garrigues.

Les cabanes de volta —estudiades àmpliament per Josep Preixens i Fèlix Martín al conjunt comarcal, i Ramon Queralt pel que fa a l’àmbit borgenc— són unes construccions de pedra seca amb coberta vegetal de diverses tipologies constructives que proliferen al llarg de tota la comarca agronòmica de les Garrigues. Els seus usos històrics han estat agrícoles, vinculats al camp i la seva vida quotidiana, amb funcions bàsicament de refugi i descans per a pagesos/es, jornalers/es i treballadors/es del camp en general, a més de bestiar divers. L’origen d’aquestes construccions segurament està relacionat amb l’especialització oliverera de la comarca entre mitjans del segle XVIII i mitjans del segle XIX, dates que, d’altra banda, coincideixen amb la datació de la majoria de cabanes de volta, per bé que n’hi ha de més antigues i de més modernes (Mateu, 1996; Ramon, 1999; Martín, Preixens, 2005; Queralt, 2008; Flix, Macià, 2012; Macià, 2015).

Montellà també relata així la seva experiència (Montellà, 2011: 129-130):

“La primera vegada que vaig escoltar el mot cabanes, va costar-me relacionar-lo amb aquelles petites construccions de pedra que esquitxen tot el paisatge. Al principi no hi parava atenció, ni les veia quan recorria amb cotxe la comarca, però a mesura que de manera reiterada sortien en les històries quotidianes de la guerra civil, vaig entendre la seva importància.

Recordo el dia que vaig dedicar-me a conèixer cabanes. Volia estar dins d’una d’elles, i aleshores, imaginar-me el soroll dels avions que, amb la seva càrrega mortífera, passaven de llarg, sense adonar-se que la gent ja no era als nuclis. Estaven amagats en cabanes, sense bellugar-se com llangardaixos, sota les teulades de volta que es confonien amb el paisatge de pedra seca. Per als garriguencs, aquesta era la seva manera d’escapar de les bombes.

A mi també m’havien passat desapercebudes les cabanes, perquè moltes d’elles estan en vessants de pendent i s’integren perfectament dins les terrasses de pedra seca sense restar espai al cultiu. Hi són sense ser-hi.

(...)

En els relats recollits, les cabanes sempre són presents d’una manera o altra. És per això que reivindico conèixer el territori per entendre la seva història, encara que sigui la història menuda i quotidiana, però que també és la més genuïna.

Cabanes de volta, de teula o de tàpia, i parets de pedra seca, que flanquegen oliveres fins que la vista abasta, aquest és el marc per on m'he bellugat. L'entorn natural és el primer estadi d'un treball de camp, i que permet entrar en un segon, el de les persones que hi viuen i les seves històries."

Com es veurà, aquest és un estudi que beu bàsicament de dos treballs, el d'Assumpta Montellà sobre les dones de les Garrigues durant la Guerra Civil (Montellà, 2011) i l'exhaustiu catàleg de cabanes de volta de Ramon Queralt, on s'expliquen gran quantitat d'anècdotes vinculades a les construccions de pedra seca estudiades (Queralt, 2008).

La bibliografia existent sobre els bombardeigs a la comarca de les Garrigues és obra, bàsicament, de Josep Rubió, que ha estudiat a bastament el tema (Rubí, Satorra, 2008; Rubió, 2009; Rubió, 2011). El marc cronològic en el qual se circumscriu aquest treball, però, transcendeix el marc pròpiament bèl·lic, ja que explorem aspectes vinculats a la postguerra, el primer franquisme i alguna pinzellada general sobre el règim.

En general, l'obra de Rubió ens certifica quelcom que ja s'intuïa a través dels testimonis orals: que la comarca no estava preparada davant l'ofensiva aèria de l'exèrcit franquista i les noves tàctiques militars que convertien la població civil en objectiu militar. Aquesta manca de preparació es traduí, a la pràctica, en una manca de refugis de caràcter públic ben construïts i amb suficient capacitat per salvaguardar la majoria de la població. Se'n coneixen alguns, però tots són posteriors als primers bombardeigs de l'abril de 1938, un cop Lleida ja estava a punt de ser ocupada militarment. Com explica Rubió, la gran destrucció causada pels bombardeigs provocà un enorme terror i pànic, mai vist en la població, cosa que dugué a un èxode de l'espai urbà a l'espai rural, literalment.

Explica Ramon Queralt que l'ocupació del terme de les Borges es feu des de les parts altes del terme: "van planejar per la serra dels Bessons cap als Marquesos, van baixar per la serra Llarga i les Creuetes (l'Albi) en direcció al pla del Ganxo i van parapetar-se a la costa del Pixador, on van fer nit el dia de Reis". Queralt hi afegeix que, en canvi, "les forces republicanes no van defensar aquella posició", probablement perquè no esperaven aquesta maniobra, sinó una ocupació directa en direcció al poble, motiu pel qual, per exemple, havien instal·lat filferro espinós entre els arbres de la partida de l'Hostal del Llop i hi havien excavat trinxeres, cosa que finalment es traduí en una retirada republicana en direcció a Vinaixa i els Omellons (Queralt, 2008: 188-189).

Els usos de les cabanes de volta durant la guerra civil

Les cabanes de volta de les Garrigues van haver de conviure amb l'exèrcit republicà i l'exèrcit franquista pel control del territori. Tanmateix, per als habitants de les cabanes hi hagué dos grans temors, els bombardeigs i les ràfegues de metralladora de l'aviació del bàndol feixista, i els soldats que, a peu, pentinaren la zona tant quan estava sota control republicà com quan ho estigué sota control franquista.

De l'etapa republicana en queden, bàsicament, dues memòries. D'una banda, la dels soldats que cercaven emboscats i fugitius, i, de l'altra, les infraestructures defensives republicanes, algunes de desaparegudes i altres encara de ben visibles. Dels emboscats i fugitius, en general, del règim republicà, a vegades per motius ideològics i d'altres per simple supervivència, en tractarem diversos exemples més endavant.

Pel que fa a les infraestructures a les Borges, ben a prop de la cabana de volta del Pere el Paio de Cervià, situada al massís dels Bessons i, per tant, la de més altura del terme, s'hi instal·là un observatori antiaeri republicà, sembla que al cim de la mateixa muntanya. Segons Ramon Queralt, l'observatori es conserva en bon estat, tot i que, pel fet d'estar soterrat, ja no és accessible (Queralt, 2008: 392-393).

Així mateix, al capdamunt dels Bessons, el punt més alt del terme de les Borges, hi havia almenys un parell de nius de metralladores de l'exèrcit republicà, ben a prop de la cabana de volta dels Branques o del Barba, que no caigueren en mans franquistes fins al matí del 3 de gener de 1939 (Queralt, 2008: 468-469).

Algunes de les cabanes de volta tingueren un clar paper com a refugis antiaeris improvisats. Un exemple de cabana-refugi és la cabana de la Gepa, que, adossat, sota la roca mare, hi conserva un refugi habilitat durant la Guerra Civil (Queralt, 2008: 172-173).

Diu Assumpta Montellà en l'obra *Pa, crosta i molla* que “en tota la comarca es van utilitzar les cabanes com a alternativa per viure fora el nucli urbà, i així minvar els riscos”. Així mateix, l'autora cospa que “les anades a les cabanes surten una i altra vegada quan parlen els testimonis, com a solució que empraven per allunyar-se de les zones més poblades, que patien el constant pas de l'aviació i les seves bombes” (Montellà, 2011: 90).

Segons el testimoni de la borgenca Carme Massó, “nosaltres teníem la cabana per a refugiar-nos, perquè quan van començar els bombardeigs ja vam veure que a dins de casa, aquí a les Borges Blanques, no estàvem segurs”. Explica el testimoni que “de seguida el papa va decidir que ens n'anàvem a viure a la cabana que teníem al tros, sortint de Borges. Fora del nucli urbà estaríem més segurs” (Montellà, 2011: 92).

En la mateixa línia es manifestava el testimoni de la Leonor, nascuda el 1923 a Castellldans, després que es trobaren que un bombardeig destruï casa seva. Deia la supervivent que “volíem pujar per l'escala, però tot eren totxos de runa, no podies ni passar, però el pare em va dir, 'Agafem el carro i marxem cap a la cabana'. Tots plorant vam agafar les mules, que estaven vives, i vam carregar al carro el matalàs, una mica de farina, vam prendre una tenalla de conserva, oli i cap a la cabana” (Montellà, 2011: 99).

Així mateix, la Maria Escobedo de Cervià de les Garrigues explicava que “aquí molts vam marxar a les cabanes, per por als bombardeigs, però abans de marxar vam posar un cartell a la porta de les cases que deia: 'ocupada por su dueño', perquè no entressin els soldats que fugien a requisar” (Montellà, 2011: 110).

La decisió d'anar a les cabanes és una forma de testimoni que apareix sovint. Carme Massó, de les Borges, comentava com “el pare va decidir que esperaríem el pas dels nacionals amagats a les cabanes. No sabíem com reaccionarien, tothom parlava dels moros, i el pare deia que els moros eren dolents per naturalesa... havíem d'esperar i després sortir de mica en mica. Així que vam carregar el carro amb les coses de casa, i amb la mula fins a la cabana” (Montellà, 2011: 124).

Així mateix, apareix sovint la idea de no tornar al poble com a part de la providència, una mena de sort o senyal religiós que ocasionalment salvava vides. Darrere d'això normalment s'amaga el record de l'alta mortaldat del conflicte i es transforma la supervivència en un simple cop de sort, de manera que els vius es converteixen en l'excepció a la regla. Així, Queralt ens explica com a la cabana de volta del Toni, propera a l'ermita de Sant Salvador, situada a la carretera de Cervià, s'hi van refugiar més de 30 persones a partir del bombardeig del 2 d'abril de 1938. Segons la narració, hauria estat un soldat franquista infiltrat a les files republicanes situades a la Torre del Morelló qui els avisà pels volts del novembre d'aquell any que no tornessin al poble, ja que una nova onada de bombardeigs era imminent (Queralt, 2008: 298-299).

Els bombardeigs també es van fer sentir a les cabanes, en l'espai rural. Així, a tocar de la cabana de volta del Josep del Sastre de Cervià, on s'havia refugiat Enric Farré Manresa (n. 1929), *de la Filomena*, hi van caure fins a cinc projectils. L'acció es produí a causa dels combats aeris que tenien lloc entre els Bessons i la serra Llarga, i Farré testimonia com un dels projectils va desplaçar l'arrel d'un oliver fins a 15 metres de distància per la força de l'explosiu (Queralt, 2008: 378-379).

La presència de soldats al voltant de les cabanes de volta i, en general, al llarg de les zones militarment rellevants, feia que la convivència amb ells fos habitual i va convertir les cabanes, també, en un refugi contra les tropes de terra. En aquest sentit, la Leonor de Castellldans explica que al cap de quatre dies d'instal·lar-se a la cabana "van venir soldats fent-nos fora. Ens deien que tornarien a bombardejar i que allà també ens matarien" (Montellà, 2011: 100).

Cal tenir present que la majoria de termes de la comarca es veieren afectats, d'una manera o d'una altra, per la presència de l'exèrcit republicà i, més tard, per la proximitat dels combats i per l'ocupació franquista. Així, per exemple, Ramon Queralt explica com a la serralada petita que separa el terme de les Borges del de la Floresta a l'altura de la partida de l'Hostal del Llop els soldats republicans excavaren una sèrie de trinxeres d'aproximadament un quilòmetre de longitud i, al peu de la serralada, entrelligaren als arbres filferro espinós a finals de 1938 per tal de retenir o dificultar un suposat avenç de la infanteria franquista, que no tingué lloc (Queralt, 2008: 188).

Queralt també destaca l'existència de diversos túnels excavats a les cabanes pels seus habitants, que, en cas que els haguessin descobert haurien tingut l'ús de sortida d'emergència. Es refereix sobretot al cas dels emboscats, soldats o ciutadans cridats a lleves que es negaren a combatre al costat de l'exèrcit republicà i que es van amagar pel terme a l'espera del final del conflicte bèl·lic. En aquest sentit, Queralt ha detectat almenys cinc cabanes amb túnels de sortida. Aquestes serien la cabana de volta de l'Aliso, al pla de Falliver, i les del Mixó, del Llop, del Nadal i de la Poa. La de l'Aliso, per exemple, disposava de tot un mecanisme, per bé que rudimentari no menys elaborat, per poder fugir a temps en cas que fos necessari (Queralt, 2008: 256-257):

"L'estratègia del jove va consistir a perforar un túnel d'uns set metres que anava des del jaç de l'animal, al fons de la cabana, fins al lateral exterior esquerre. Per la part de dins, cobrí la boca del forat amb una tapa de fusta coberta de palla, mentre que, per fora, ho féu amb brosses i coscolls. No faltat d'ingenuïtat o d'una falsa percepció de risc, la seua idea era fugir mentre els soldats d'etapes (...) provaven d'obrir la porta i accedien a dins. Sembla que l'home, amatent tothora, mai no hagué de passar pel mal tràngol."

Un exemple més d'emboscats perseguits pels soldats de l'etapa republicana fou el cas dels germans Josa, fugitius tots ells menys el germà Josep i amagats a la cabana de volta del Llop. Allí s'hi passaren tota la guerra els pares i vuit dels seus fills, sis d'ells homes, a més de les seves dones i fills. La família utilitzava un dels menors, Joan Josa i Vila (n. 1932) com a guaita damunt del pujolet on s'alça la cabana, l'anomenada roca Melosa. Segons la història que recull Ramon Queralt, el nen cridava "Mare, ja baixo!" per tal d'advertir la família quan veia que s'aproximaven soldats. Sembla que a l'interior de la cabana hi hauria hagut una galeria oculta que permetia la fugida, potser excavada sota la roca mare del mateix conjunt rocós. Explica Queralt que (Queralt, 2008: 330-331):

"En una ocasió que es van presentar els soldats, els germans, advertits per l'infant, es dispersaren pels voltants. Hi hagué trets i empaitades, però no en van agafar cap. En una altra ocasió, aquest cop encaçats per gossos ensinistrats, la mare va salvar el perill degollant a última hora una gallina que va distreure les bèsties de la feina principal."

Amb el final de la guerra i l'arribada de la notícia de la mort del germà Josep, l'únic que havia anat a files, un dels germans, Esteban, aixecà una gran creu de pedra en record seu, coneguda com la Creu del Llop.

Maria Escobedo, de Cervià, ofereix un testimoni bastant complet de l'etapa final del conflicte, amb l'exèrcit republicà en clara retirada: "Els feixistes es van estar molt de temps a Lleida, i quan van arribar a Cervià, el poble estava buit, tots estàvem a les cabanes. Ells pujaven pel riu i nosaltres des de les cabanes els vèiem. Els rojos que havien marxat feia poc, ens deien, 'vosaltres no sortiu de les cabanes, ben quietes que els nacionals ja estan aquí mateix'. I sentíem que els nacionals cridaven als rojos: 'paisanos, venid pa acá, pasaros a nuestras líneas...'. Mira si els teníem a prop". La mateixa Escobedo explica un episodi on es posa en relleu com sortir de la cabana de volta en el moment equivocat podia implicar la mort: "Aquella darrera nit, van passar soldats rojos contínuament davant de la cabana, que reculaven ja. N'hi va haver dos, que es van aturar i van tirar els galons al foc. Alguns del poble van ser uns imprudents perquè van sortir de la cabana cridant 'Viva Franco!'. I els soldats rojos que encara passaven, van aixecar el fusell i els van matar. O sigui, que no estava clar quan era el canvi de color" (Montellà, 2011: 111).

La Pilar d'Arbeca recorda que "la mare i jo estàvem amagades a les cabanes, per por, deien que venien els moros de Franco, que violentaven a les dones, i nosaltres no teníem cap home a casa, estàvem soles. Teníem la porta tancada i tota la nit sentíem les botes dels soldats, clap, clap..." (Montellà, 2011: 119).

Així mateix la Consol Flix del Soleràs teixeix un relat en què evidencien la por al soldat i la cabana com a espai segur per la llunyania del nucli urbà: "Estàvem tots amagats a les cabanes feia dies, per l'aviació que continuadament volava sobre la zona i bombardejava. Els nacionals anaven avançant, i tothom deia: 'ja vénen, ja vénen...'. La mare no em deixava sortir de les cabanes perquè deien que a l'Albagés els moros havien violat una noia" (Montellà, 2011: 122).

Sense dubte un dels canvis més grans que sofriren les cabanes fou la seva reconversió en habitatges permanents i l'impacte que suposà la nova vida quotidiana que es desenvoluparia al seu voltant. Assumpta Montellà ja reflexionava al final del seu llibre que, durant aquest temps, "hi va haver una fugida en massa a les cabanes familiars, en l'etapa de màxima ocupació d'aquests espais, sovint de manera desproporcionada, atès que s'arribaren a encabir vint-i-cinc o trenta persones dins aquests habitatges minúsculs perquè era l'única manera de sobreviure a una guerra que mossegava cruelment la terra garriguenca" (Montellà, 2011: 130).

L'ús privat de les cabanes de volta es va veure totalment transformat amb els bombardeigs i per la necessitat d'establir noves xarxes de solidaritat intergrupals entre els nous habitants dels espais agrícoles de la comarca. Així, a les Borges, explica Ramon Queralt com, per exemple, en la cabana de volta del Llorenç Planella, al racó del Pom, s'hi refugià la família de Domingo Boldú Mònico (1876-1956), el padri i únic home del grup, sumant un total de 7 persones. En veure que la vida allí s'allargaria i que l'espai era massa petit, Boldú va construir un mòdul adjacent a la cabana també amb paret de pedra seca, a la façana del qual hi afegí un petit forn de pa. Com passaria en altres cabanes, el forn va ser utilitzat pels habitants de les cabanes properes per coure-hi el pa, i es van establir així noves relacions i solidaritats, que perdurarien malgrat la provisionalitat del moment (Queralt, 2008: 344-345).

En el cas de Cervià de les Garrigues, Maria Escobedo testimonia que “tothom (...) es va amagar a les cabanes per esperar l'entrada dels nacionals, teníem por. Érem quasi dos mil habitants i en el poble només es van quedar esperant 10 persones” (Montellà, 2011: 111). També Ramon Queralt explica com a la cabana de volta tapada del Pitxano es van arribar a refugiar fins a 23 persones en un espai que amb prou feines arribava als 15 m² (Queralt, 2008: 206-207).

Seguint el relat d'Assumpta Montellà, l'autora (Montellà, 2011: 129-130) apunta que:

“A la zona de les Borges Blanques i Castellldans, les poblacions més afectades pels bombardeigs, la vida a les cabanes va ser una invariable. Hi van restar amagats els darrers nous mesos de la guerra, que coincidiren amb l'ofensiva franquista sobre el front del Segre fins a l'entrada dels nacionals.”

La citada Carme Massó assenyalava que “era una mica incòmode viure allà perquè l'espai era molt petit, però ens sentíem més protegits”. I afegeix que “des d'allà vàiem el fum de les bombes que esclataven a Borges, i després d'uns moments ens arribaven els boom! boom!...” (Montellà, 2011: 92).

La cabana sovint esdevé un element metafòric de les diferències generacionals. És a dir, és una qüestió recurrent que els testimonis expliquin que els pares es quedaven a la cabana —element arquitectònic protector i antic—, mentre que la gent jove era més atrevida i anava fins al poble —amb arquitectures noves i el perill imminent. Per exemple, Carme Massó esmenta com “un dia jo estava a casa, sola, i el pares a la cabana. Van sonar les campanes que s'atansaven avions. No volia anar al refugi, no em preguntis per què, pensava, que sigui lo que Déu vulgui. (...) No sé quant va durar aquell bombardeig, però a mi se'm va fer etern... quan vaig veure que els avions marxaven, vaig sortir del corral corrents a veure què havia passat” (Montellà, 2011: 93).

La Leonor de Castellldans també testimonia quelcom semblant en relació amb l'espai com a habitatge: “Vam arribar a la cabana i arreglarem una mica per instal·lar-nos. Era petit l'espai però ens sentíem més protegits” (Montellà, 2011: 100).

Fins i tot Ramon Queralt ha arribat a documentar que en la cabana de volta del Tolosa, al fons de l'estret de les Borges, s'hi realitzà un dinar de lleva el 22 d'agost de 1937, poc abans que els seus participants haguessin de marxar cap al front. El sopar es repetí el mateix dia de 1982 amb una trentena de supervivents, fet que posa en relleu l'impacte que la vida en l'espai agrari tenia sobre les generacions, especialment en el context bèl·lic (Queralt, 2008: 436-437).

Finalment, hi ha un altre grup de memòries que tenen a veure amb el seu testimoniatge de l'ocupació militar de la comarca. Explica Maria Escobedo de Cervià que “a l'endemà pel matí,

una veïna que estava en una altra cabana a prop, sentim que crida: ‘Pedro, ja podeu sortir que som nacionals. Viva Franco!’ Vam obrir la porta i estava ple de soldats que van passar tot lo dia, molts anaven a cavall” (Montellà, 2011: 111).

A la cabana de volta de l’Amorós, a la partida de l’Aiguamoll, hi havia refugiades fins a 14 persones, la majoria dones i menors d’edat, fugint del nucli urbà, fortament bombardejat. Segons els testimonis, entre el 4 i el 5 de gener de 1939 passaren per davant de la cabana brigades de soldats dels cossos V i XII de l’exèrcit republicà en retirada, als quals seguiren els franquistes provinents del pla de les Garses. En passar per davant de la construcció de pedra seca cridaven “¡Viva España!”, crit que era imitat pels habitants de la cabana. Com en altres indrets, sembla que els obsequiaren amb llaunes i conserves i algun soldat s’entretingué a parlar amb les noies del grup (Queralt, 2008:278-279).

Carme Massó de les Borges també explica com “ens vam esperar a la cabana fins que la gent va començar a explicar que ja havien passat els nacionals per Borges, que Borges era nacional. De mica en mica vam anar tornant amb les poques coses que havíem pogut salvar del carro” (Montellà, 2011: 125).

Segons Gabriel del Lloró, per davant de la seva cabana de volta de l’Hostal del Llop hi van passar mitja dotzena de soldats franquistes en fila índia baixant del pla de Falliver en direcció a la costa del Pixador, on s’instal·larien el 6 de gener de 1939. Queralt recull el testimoni així (Queralt, 2008:180-181):

“El soldat que anava davant portava un mocador blanc nuat a la punta de la baioneta, cosa que va tranquil·litzar la part de la família de cal Lloró que llavors s’hi aixoplugava. I encara van quedar més descansats quan aquell mateix oficial uniformat els va donar una moneda, pràctica que, com s’ha vist en altres casos, segons l’edat dels sorpresos, s’alternava amb l’oferta de tabac, xocolatines o altres dolços.”

Una de les situacions més sorprenents es donà el 5 de febrer de 1939, quan, possiblement a causa de la boira de la zona, un bombarder Heinkel-111-B nazi va impactar prop de la cabana de volta de l’Espasa de Cervià, situada als llenyers del Mardino, i va arribar a escapar un parell d’olivers en estavellar-se, finalment, al fondal de les Valls Txèques, al terme de Cervià de les Garrigues. Dels ocupants, quatre homes de la tercera unitat K88, van morir el sergent Willi Hoffmann, pilot; el sergent Rudolf Schnabel, mecànic, i l’alferes Walter Brückers, observador, i només va sobreviure el telegrafista, el qual aconseguí arribar al poble de Cervià, des d’on es traslladà a les Borges en bicicleta. Segons Queralt, “molta gent encara recorda amb claredat l’arribada del supervivent, alt i ros, amb la granota ensangonada”. Posteriorment, les autoritats alemanyes instal·laren una làpida amb els noms dels difunts a l’encreuament de la carretera de Cervià i la pista de Castelldans (Queralt, 2008:348-349).

Segons Ramon Queralt, la primera cabana que va ser ocupada per l’exèrcit franquista fou la cabana de volta del Branques o del Barba, al vessant nord dels Bessons. Allí, tres feixistes —un tinent amb pistola i dos soldats amb fusell— es van personar el matí del 3 de gener de 1939 al crit de “¡Viva Franco! ¡Arriba España!”. Sembla que un dels habitants de la cabana, dels sis refugiats que hi vivien, aixecà ambdós braços cridant “¡Arriba! ¡Arriba!” i que l’oficial li exigí “¡Con la derecha nada más, que la izquierda no sirve para nada!”. Segons Queralt, es tractava de soldats d’avantguarda que miraven d’apropiar-se del cim dels Bessons, on encara onejava la bandera republicana (Queralt, 2008: 468-469).

Usos de les cabanes durant la postguerra i el franquisme

Durant els primers anys del règim franquista, els elements locals de Falange s'afanyaren a apropiarse —o a intentar-ho— de bona part de les propietats agrícoles que havien pertangut a propietaris republicans. Això passà, per exemple, amb les famílies Navés i Mies, en què les batalles per conservar el patrimoni familiar foren constants al llarg del règim. El control polític del Registre de la Propietat, així com el perfil dels pèrits agrícoles locals, va permetre aquesta tasca de repressió que, de retruc, va transformar l'estructura de la propietat agrària i va permetre que els guanyadors de la guerra es redistribuïssin les propietats de víctimes del conflicte i exiliats, tal com assenyala Ramon Queralt en el seu exhaustiu estudi sobre les cabanes de volta de les Borges. Tot fa pensar que al conjunt de la comarca la situació fou molt semblant (Queralt, 2008: 208-209).

Algunes testimonis apunten que algunes cabanes, com la del Beneta a la coma del Pou, havien servit com a lloc per passar la nit a parelles de la Guàrdia Civil que feien de guardes rurals, una funció que, en aquest cas, estaria documentada el 1958 (Queralt, 2008: 210-211).

Durant la postguerra no fou estrany que les cabanes també es convertissin en cases familiars per a famílies empobrides o víctimes de la repressió. Així ho testimonia Ramon Queralt sobre, per exemple, la cabana del Mias, que l'autor assegura que acollí “una humil família formada per una dona i els seus cinc fills” (Queralt, 2008: 120).

Maria Escobedo de Cervià explica que, un cop consumada l'ocupació militar i implantada la dictadura, “quan la gent va veure de què anava això, alguns van amagar-se a les muntanyes. En uns marges, treien les pedres, feien una galeria cap a dins i allà s'estaven. O també en coves. Hi havia molta por al poble per tot el que havia passat, les denúncies... i al final potser hi havia una trentena d'homes amagats” (Montellà, 2011: 112).

Explicava la Pilar d'Arbeca que, com que els feixistes li volien rapar al cap, “amb la mare vam anar a viure a les cabanes, sempre amb la mirada posada al camí amb l'esperança que el pare o el meu germà apareixerien caminant. Alguns del poble van tardar mesos a tornar, però ells no van tornar mai. Durant molt temps vam preguntar per ells, a Lleida, però no ens feien cas, dues dones i del bàndol dels rojos... sempre ens deien el mateix: ‘Desaparecidos’. La mare es va posar el dol, perquè sense saber-ho oficialment, ja sabia que eren morts” (Montellà, 2011: 119-120).

Hi ha algun testimoni sobre els maquis i la seva presència al camp, on les cabanes exercien de refugis ideals per a guerrillers i gent que buscava en la resistència armada una darrera esperança de fer caure el règim franquista. Així, Ramon Queralt explica el cas d'Antoni Boldú Rius, un soldat de l'exèrcit republicà que s'hi havia allistat com a voluntari del Centre Republicà d'Esquerra de les Borges en la Columna Volant Estat Català. Segons narra Queralt, el 1948 Boldú vivia una vida de maqui, refugiat en una cabana de volta juntament amb la seva parella, Lola, de Balaguer, i dos guerrillers més de Butsènit d'Urgell. Vivien d'anar a les Borges o a l'Albi de nit a proveir-se d'aliments, probablement amb la complicitat de la població local, i en algunes ocasions de les cabanes de volta dels voltants del pla de Falliver, on el grup s'havia instal·lat (Queralt, 2008:212-213).

En el ja citat treball de Ramon Queralt, l'autor explica, molt encertadament, la greu situació que es vivia a les cabanes de volta en relació amb una quantitat indeterminada de gent que hi vivia fugint de la repressió franquista (Queralt, 2008:342-343):

“Era habitual que persones que havien tingut alguna vinculació, per mínima que fos, amb la República o el seu sistema de partits, entitats i organitzacions, fossin deportats a camps de treball des d'on, en alguns casos, escapaven per retornar a zones que coneixien bé. Allà alguns hi feien feines en règim de semiclandestinitat, al marge del coneixement directe de les autoritats: feien carbó, treballaven al bosc o, fins i tot, collien olives a l'hivern; eren formes discretes i fonedisses de sobreviure. D'altres restaven literalment amagats, campant de nit i dormint de dia.”

Per exemple, a la cabana de volta del Pastisser de Cervià, situada al peu dels llenyers del Mardino, sembla que s'hi amagaren durant un temps Sebastià Guiu Muntanyola (1908-1999) i un company natural de la Pobla de Cérvoles, fugint de possibles repressions polítiques. Segons Queralt, l'hivern de 1944 foren sorpresos per la Guàrdia Civil, detinguts i traslladats a la presó de Lleida (Queralt, 2008: 342-343).

Les narracions sobre gent empobrida que visqué a les cabanes arriba almenys fins a finals dels anys setanta. Queralt ens recorda que a mitjans d'aquella dècada, a l'aixopluc de la volta del Beneta, als Colls, hi viva un grup de captaires que feien vida més o menys al marge de la població. Sembla que un d'ells anava totalment despullat, de manera que fou detingut per la Guàrdia Civil i enviat a un centre psiquiàtric de Lleida, d'on s'escapà per tornar a viure al mateix lloc (Queralt, 2008: 230-231).

Potser un dels casos més sorprenents fou el d'una parella acabada de casar, Josepa Perera Rué (n. 1913) i Carmel Domènech Codony (1913-2003), que, davant la situació d'extrema misèria, en lloc de fer un viatge van decidir passar la nit de noces a la cabana de volta familiar, anomenada *del Domènec* (Queralt, 2008: 466-467).

Al llarg del franquisme, però, els usos de les cabanes de volta van anar decaient i els canvis agrícoles de finals dels 50 i principis dels 60 tingueren un fort impacte en el camp garriguenc. Explica Ramon Queralt de la cabana del Ton de la Rosa de la Floresta que l'aleshores propietari de la cabana va amagar-hi dues saques de blat en bidons. Sembla que, després del bombardeig del 2 d'abril de 1938, una família s'hi instal·là i que “el dia que l'home va anar a buscar el gènere es va trobar que ja era fos” (Queralt, 2008: 162-163).

En general, s'observa un procés d'abandonament de les cabanes vinculat als processos de pèrdua demogràfica i a la poca rendibilitat agrària durant tot el franquisme. Un exemple d'això seria la gelada de 1963 i el punt d'inflexió que representà en la història de la indústria de l'oli en l'àmbit garriguenc. També hi ha altres causes que tenen a veure amb la dificultat de molts testimonis d'afrontar el trauma individual i no tornar a les cabanes, fet que n'implica l'abandonament. Amb l'arribada de finals de segle i l'inici del nou mil·lenni, moltes cabanes s'han reconvertit en espai de lleure familiar, i n'hi ha diverses que han estat enjardinades.

Conclusions

Aquest treball, que, com hem vist, beu bàsicament de les obres de Montellà i Queralt, requeria un esforç en el camp de la història oral per complementar adequadament el seu conjunt de testimonis. En general, podem dir que hi ha una clara manca d'estudis des de la historiografia sobre aquesta qüestió, de manera que la nostra aportació només pretén ser una petita passa en la direcció d'anar construint una història dels usos de les cabanes de volta durant la Guerra Civil i el franquisme.

No volem deixar d'assenyalar com, en general, les cabanes de volta han estat infraestudiades per la manca d'inversió pública per a la seva conservació. Tanmateix, esperem que el creixent interès en aquesta qüestió es vagi incrementant en el futur per l'enorme potencial patrimonial i turístic que tenen les cabanes de volta i la gran quantitat d'històries de vida que contenen i que hem explorat breument en aquest treball.

Un exemple de la centralitat de les cabanes en el discurs explicatiu de la Guerra Civil a les Garrigues és la recent inauguració de l'espai de memòria Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i Antic Molí de cal Gineret de les Borges Blanques. En l'audiovisual que es projecta a l'interior del refugi, s'explica la història d'una parella i la seva filla, que es refugien en una cabana davant de la brutalitat dels bombardeigs feixistes i com allí s'havien d'alimentar de forma precària. És aquest, per tant, un camp per explorar en l'àmbit turístic.

Finalment, no podem deixar d'assenyalar la importància d'incloure estudis com aquest en l'àmbit de la voluntat d'explicar la vida i la mort al món rural català. Les cabanes i la seva història només són una petita part que ens permetrà comprendre les societats garriguenca, lleidatana i catalana en el seu conjunt. En definitiva, es tracta de comprendre les transformacions de les societats humanes en el temps; els canvis, a vegades brutals, d'altres més suaus, que patiren les cabanes de volta no deixen de ser una petita aproximació a una història que ens és comuna que, alhora, vol ser descoberta. Les històries de vida, la història oral, ens permeten una mirada atenta al detall, a uns testimoniatges que teixeixen un relat comú, complex i, alhora, fortament vinculat a la identitat rural, agrària, catalana i europea, en el sentit que ofereix un fil conductor que ajuda a relacionar el drama dels supervivents de la Guerra Civil amb el dels supervivents de la Segona Guerra Mundial i la seva identitat resistent.

Bibliografia

FLIX GUIU, J.; MACIÀ FARRÉ, M. (2012). “La indústria de l’oli a les Garrigues: una aproximació”. A: Centre d’Estudis de les Garrigues (2012). *Víncles i arrels: VIII Trobada d’Estudiosos de les Garrigues: l’Albi, 29 d’octubre de 2011*, 197-210 [s. ll.]. Centre d’Estudis de les Garrigues.

GINÉ FREIXES, M. “Els bombardeigs a les Borges Blanques durant la Guerra Civil (1936-1939). Capítol 4”, *Ponent*, núm. 8, p. 6-7.

–“Els bombardeigs a les Borges Blanques durant la Guerra Civil (1936-1939). Capítol 6”, *Ponent*, núm. 10, p. 9-10.

–“El bombardeig del 2 d’abril de 1938”, *Terrall*, 88 [abril 2000], p. 5-6.

MACIÀ FARRÉ, M. (2015). “La història de la indústria de l’oli a les Garrigues: empreses i institucions oleïcoles a les Borges Blanques dels segles XIX i XX”. A: VICEDO RIUS, E. [coord.]. (2015). *Pagesia, indústria i món rural. VIII Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, p. 467-492. Lleida: Institut d’Estudis Ilerdencs.

MARTÍN VILASECA, F.; PREIXENS LLEVADOT, J. (2005). *Les construccions de pedra seca. Inventari de cabanes de volta, balms murades i aljubs a les Terres de Lleida*. Lleida: Pagès Editors.

MATEU GONZÁLEZ, J.J. (1996). *Terra i treball a les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors.

MONTELLÀ CARLOS, A. (2011). *Pa, crosta i molla: la Guerra Civil vista per les dones de les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors.

QUERALT BOLDÚ, R. (2008). *Les cabanes de volta de les Borges Blanques. Paisatges, fets i gent*. Valls: Cossetània Edicions.

RAMON MUÑOZ, R. (1999). “Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de l’oli d’oliva de les comarques de Lleida, 1890-1936”. A: VICEDO RIUS, E. [cur.] (1999). *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les Terres de Lleida, 1850-1990*. Lleida: Institut d’Estudis Ilerdencs, p. 141-187.

RUBIÓ SOBREPÈRE, J. “Pluja de foc. Les Garrigues cremen (els atacs aeris a la comarca de les Garrigues durant la Guerra Civil 1936-1939)”, *URTX. Revista Cultural de l’Urgell*, núm. 23 [abril 2009], p. 467-491.

–(2011). *La Guerra Civil a les Garrigues: de la revolució a l’ocupació franquista (1936-1939)*. Lleida: Pagès Editors.

SATORRA MARÍN, J.; RUBIÓ SOBREPÈRE, J. (2008). *Les Borges Blanques sota les bombes*. Les Borges Blanques: Ajuntament de les Borges Blanques.